

AHOL MINDENKI KÜLTÖ...

SCHMIDT ÉVA

A magyar nép nyelvileg legközelebbi, földrajzilag és kulturálisan azonban legtávolabbi rokonai, a voulok és osztjákok, Nyugat-Szibéria végtelen tajgás-mocsaras síkságán élnek. A voulok száma jelenleg kb. 7600 fő, az osztjákságé pedig 21 000. Olyan népek ezek, amelyeknek lélekszáma nem haladja meg egy nagyobb alföldi település lakosságáé, s ráadásul a nyugat-európai terület folyói, „életútjai” mentén szétszóródott csoportjaik sokszor meg sem értik egymás nyelvjárást.

Az őstörténészek feltevése szerint az ugor együttélés korában, 4—5000 évvel ezelőtt a finnugor népek közös ősei az Urál délkeleti oldalán éltek, és az akkori viszonyokhoz képest elég fejlettek lehettek: az ősi halászatot és vadászatot erdei lótarás (esetleg marha, juh és egyéb háziállatok tartása), a bronz és nemesfémek ismerete egészítette ki. A magyar nép anyúgy is délebben elhelyezkedő elődei később a sztyepp felé vették útjukat, míg nyelvrokonaik egyre kietlenebb északi vidékekre szorultak. A kedvezőtlen természeti viszonyok miatt itt fokozatosan le kellett mondaniuk az állattartásról és fémművességről. A XVI. században gyarmatosító oroszok újra a legkezdetlegesebb életformában, halászó-vadászó, kutyát fogató népként ismerték meg őket. Fejlettebb múltjuk emlékét csak a mitológia őrizte meg.

A voulok és osztjákok a XX. század elejéig komplex zsákmányoló gazdálkodást folytattak: az Ob és a nagyobb mellékfolyók alsó folyásánál a halászat biztosította a megélhetés alapját, az északi mellékfolyók forrásvidékén a tajgai nagyvad- és prémállatvadászat, valamint az ehhez járuló rénszarvastartás dominált. Az északi csoportok az 1940—50-es évekig félnomád életmódot folytattak, mivel a halak és vadak vándorlása az alapul szolgáló téli falvakból állandóan az ideiglenes tavaszi, nyári, őszi településekre szólította őket. Az átlagos falu lakossága nem haladta meg egy néhány tucatból álló vérrokon embercsoport méreteit — a zsákmányoló gazdaság egy személy eltartására hihetetlen nagy terület kíván. A déli csoportok a szomszédos tatárok és oroszok hatására a múlt században áttértek a kezdetleges állattartásra és földművelésre, s

mihelyt kissé letelepültek, két nemzedéken belül asszimilálódtak is. A jelenlegi etnikus lakosság az északi vogulokból és osztjákokból, valamint a keleti osztjákokból áll.

E közös néven obi-ugorként emlegetett népek társadalomszervezete mindmáig vitatott kérdése a néprajztudománynak. Eredetileg két exogám frátriára oszlottak, melyek közül az előkelőbbet *mós*-nak, az alacsonyabb rangút *por*-nak nevezték. A frátriális felosztás a történelem bizonyos korszakában feltételezőleg patriarchális nemzetiségi szervezettel párosult, ez azonban az orosz gyarmatosítás idején, túlhaladva a vérségi leszármazás elvét, a területi szerveződés formáit kezdte ölteni. A XVI. században itt talált, egy folyóvidéket vagy annak egy részét felölelő „fejedelemségekről” tulajdonképpen nem tudjuk, hogy a hajdani törzsi, nemzetiségi vagy területiális felosztást tükrözték-e. Az azonos őstől leszármazó, apasági nemzetséghez hasonló vércsoport emlékei az archaikusabb északi területen mind a mai napig fellelhetők a totemisztikus eredetű, ős- és hőskultuszon alapuló, helyhez és adott társadalmi egységhez kötődő bálvány-szellemek kultuszában.

Az obi-ugorok a legutóbbi időkig megőrizték ősi vallásukat, bár a XVIII. század elején Nagy Péter rendeletére erőszakkal és felületesen megkeresztelték őket. Hitviláguk legrégebb rétege a természeti tárgyak és erők (pl. égitestek, időjárási jelenségek, különös alakú térszinformák, növények) megszemélyesített tiszteletében maradt fenn. Szintén ősi, sok elemében az ugor együttéléssig visszavezethető mitológiájuk szerint az égi-időjárási jelenségeket szimbolizáló főistennek, Tóremnek hét fia van, akik különböző funkciókban, különböző területeken uralkodnak. Minél idősebbek, annál nyugatabbra és délebbre fekszik birodalmuk. Ez az észak-keletre való vándorlás késéségének egyik szembeötölő bizonyítéka. A legnépszerűbb az emberi és isteni világ közt kultúrhéroszként, mediátorként működő legkisebb fiú, a Világügyelő férfi személye. A legfőbb női istenség, Kaltes asszony, Tórem nővére vagy felesége, a születendő gyermekek számát és nemét, valamint életük hosszát határozza meg. Mind Kaltes asszony, mind az ugor kori eredű, szárnyas lovon járó Világügyelő férfi a jelenlegi képzetek szerint az Irtis-torkolattól a Nagy- és Kis-Ob szétválásáig terjedő Ob-szakasz területéhez kötődik, ahhoz a vidékhez, melynek jelentősége központi fekvése, halgazdagsága és közlekedési funkciója miatt a középkor századaiban leginkább emelkedett. Mindkét istenség a *mós* frátriához tartozik, de ugyanezen a vidéken honos a *por* frátria medve alakúnak képzelt, Karmos öreg nevű bálványszelleme is. Az istenfia generációját több nemzedéknyi helyi bálványszellem követi, hiszen minden településnek, társadalmi csoportnak megvan a maga egy-két védőszelleme, mely a bőségnek és a jó egészségnek az ura. A bálvány-szellemek folyamatos keletkezésének alapját a kiváló személvek lelkének halála utáni segítő szerepébe vetett hit alkotta, kultuszuk a lélekhit, az ős- és hőskultusz egyesülésének eredménye. A régebbi, XIII—XV. századi

bálványszellemek nagy valószínűséggel azonosíthatók a nemzetségfő (ill. törzsfő?) hadvezérek személyével, ennek megfelelően sokszor a jelenlegi északi kultúrából nem magyarázhatóan páncélos-kardos vitézként képzelik el őket. Egy régebbi, totemisztikus jellegű rétegből származik az a képzet, miszerint a bálványszellemeknek van egy állatalakja is, s ennek az állatnak az elejtésére ill. fogyasztására különböző tabuk vonatkoznak az őt tisztelő társadalmi egységben. A szellemek fából vagy fémből készített ábrázolása (bálványa), melyet, szent helyén, az erdőben tartottak, a mély tisztelet ellenére is csak átmeneti tárolóhelynek számított — az obi-ugorok nem voltak fcteiszták e tekintetben. A bálványszellemeket élő rokonnak képzelték, aki láthatatlanul segítségére van a közösségnek, s ennek fejében ellátást, tiszteletet, azaz áldozatot és imádságot követel. A hajdani obi-ugor társadalom szervezete, története kellő hozzáértéssel rekonstruálható lenne a bálványszellemek kultusza alapján. A bálványszellemeken kívül nagyszámú jó- és rosszindulatú természetfeletti lény népesíti be a hitvilágot. Az emberi és a sorsot meghatározó természetfeletti szféra között kiválasztott személyek közvetítettek eksztázis útján. E személyek kategóriái, funkciói, az eksztázis technikái igen változatos képet mutatnak a főbb territóriális csoportokban (ezek területe kb. megfelel a nyelvjárás-csoportokénak), s feltűnő az is, hogy a klasszikus szibériai sámánizmus sok képzete, pl. a különböző világokba való utazás, az állat alakú alteregó, a dob mint közlekedési eszköz stb. nem egyértelműen vagy alig adatolt az obi-ugor népeknél. A klasszikus sámánizmus több eleme is kései kölcsönzésnek bizonyul. Ennek ellenére az eksztázisra vonatkozó ugor terminológia, valamint az eksztázis valamely formájának megléte a különböző csoportoknál valószínűvé teszi azt, hogy a vogul-osztyák kultúrájának van egy autochton, korai sámánizmusra utaló rétege, s esetleg nyugati elhelyezkedése miatt nem fogadhatta be teljesen a keletről terjedő, klasszikusnak vélt formákat.

Az obi-ugor folklór gazdagsága mindig is elkápráztatta az európai kutatókat. Népköltészetükről megjegyezhetünk annyit, hogy egyik fő felosztási elve a szerzőség szerinti, közösségi és egyéni, valamint az utóbbi alkategóriájának számító konkrét csoport-szerzőségű műfajokra tagolja az énekkincset. A közösségi (azaz ismeretlen) szerzőségű műalkotások valamilyen módon mind a kultuszokhoz kapcsolódnak, hiszen az írásbeliség nélküli társadalomban a közösség számára fontos információ leginkább a természetfeletti szférába emelve, szertartáshoz kötve és a szömágia miatt állandósult énekes-verses formába öntve őrződhetett meg. Az énekes előadás mindig magasabb rendűnek számít a prózáinál: az éneknek és a hozzá kapcsolódó verses megfogalmazásnak mágikus hatalma s a valószínűleg azonos értéke van — nem véletlen az, hogy a „sámánok” egyes kategóriái pusztán a húros hangszereken való játék és az éneklés miatt számítottak kiválasztott személyeknek. A közösségi szerzőségű műfajok

közé tartozik pl. az énekes mítosz, a bálványszellemként tisztelt hajdani ősök hőstetteit előadó nagy formátumú hősenek, az énekes ima, sámáni idéző-, rontó- stb. ének, az isten fiakénti tisztelt medve eredetének, elejtésének éneke, valamint a medve megölése után tartott több napos ünnepség összes műfaja. A medveünnep jelmezben, álarcban előadott, szórakoztató jellegű színjátékai közül az újabb eredetű, tréfás-kritikus darabok átmeneti típust képeznek. Adott időben és helyen a közösségi és egyéni szerzőségű műalkotások mennyisége nagyjából azonos, bár ez a rendelkezésünkre álló szöveggyűjteményekből nemigen tűnik ki. Az egyéni énekköltés ugyanis olyannyira általános volt, hogy a régi kutatók figyelemre sem méltatták a „köznap” énekeket.

A hagyományos vogul-osztják kultúrában az énekköltés tudománya kötelező volt, és aki nem felelt meg ennek a normának, azt szinte ember számba sem vették. Az egyéni énekeknek tulajdonképpen nincs tematikus kötöttsége — bármely témát meg lehet énekelni. Az ének szubjektív (NB, a közösségi szerzőségű énekekben is olyan erős a tendencia a szubjektivitásra, hogy az utóbbi időkben szinte nem akad ének, amelyet 3. személyben adnának elő!) és feltétlenül valóságú. Sokan osztják azt a nézetet, miszerint a mese (=próza) hazudhat, de az ének soha. A tematikus kötetlenségben az egyéni élet fontosabb eseményeinek megörökítése kezdett csak bizonyos típusok kialakulásához vezetni, így pl. a párválasztás, házasság énekei azonos szerkesztési elveket mutathatnak egy adott csoporton belül. Az egyéni énekek elvileg feloszthatók epikusakra és líraiakra, a részletező, dinamikában kifejeződő ábrázolásmód azonban a végtelenségig növeli az átmeneti műnemű alkotások számát. Tipikusan epikus énekek általában a házasodásról (férfiak esetében), az utazásokról, veszélyes helyzetekből való menekülésről költött énekek, valamint az egész életutat elmondó „sorsénekek”, inkább líraiak a párválasztást, személyi kapcsolatokat, pillanatnyi hangulatokat tükröző alkotások. A szerző érzelmi hozzáállása szerint az ének lehet pozitív vagy negatív töltésű, de a hagyományos obi-ugor mentalitás arra kötelezi a szerzőt, hogy a társadalmi konfliktusok kivételével az élet csapásaival szemben közömbös-elégikus magatartást tanúsítson.

Miféle énekkultúra az, mely lehetővé teszi, sőt megköveteli, hogy a társadalom minden tagja egyaránt legyen befogadó és valódi alkotó hordozója az énekkincsnek? E kérdés megválaszolásához nélkülözhetetlen az énekköltés technikai oldalának ismerete. Az obi-ugor műfajstruktúra alapvetően különbözik az európaítól: egyszerűen nincs meg benne az a kategória, amit Európában népdalnak neveznek, azaz közösségi szerzőségű, nem kultikus műalkotásnak. Más a poétikája is.

A vogul—osztják poétika, verstan és zene az európainál jóval szorosabb összefüggésben van egymással, ez biztosítja mindenkor az aktív reprodukció lehetőségét. A jelenlegi kultúrában az énekköltés úgy történik, hogy a szerző vesz egy közkezen forgó dallamot, melyben a zenei hang-

súlyok struktúrája egyben megadja a versmértéket is, s mivel ebben a versmértékben már számtalan éneket ismer, különösebb nehézség nélkül megalkotja saját énekét. Az egyéni énekköltésnek — attól függetlenül, hogy a hagyomány mennyire szabályozza — három kritikus eleme van: a téma, a makrostruktúra és a prozódia (a verselés egyeztetése a dallammal). Tegyük fel, hogy a téma tetszőleges. A makrostruktúra szerkesztésének jó néhány szabálya van, így a kezdő- és záróformulák alkalmazása, a téma egyes elemeinek előadási sorrendje, az elemeket elválasztó formulák alkalmazása stb. Ez a tartalmi-szerkezeti oldal. Következik a többé-kevésbé megszerkesztett tartalmi mag költészetté, azaz verssé és énekké formálása, mely a jelenlegi idősebb nemzedék körében csak akkor számít különösebb teljesítménynek, ha az ének átlagon felül hosszú (nagyon tisztelik pl. azt, aki közösségi nagyepikai műfajt, hőségeket, mitológikus éneket, a medve származásának énekét — 4—500 sorban — elő tudja adni, míg az 50 soron aluli énekeket nem is tartják, igaz műalkotásnak).

A szándékoit makrostruktúrát a szerző ösztönösen mondatokra, majd pedig mondatrészekre osztja. Az énekhagyományban a valóság lényegesebb főnévi jellegű elemeihez ki van dolgozva egy éneksornyi terjedelmű jelzős szerkezet: leírás, hasonlat stb. Ezekből a formulákból a múltban bármely 10 évet betöltött gyerek ismert néhány százat, s a szerző igyekszik e fogalmakkal kifejezni a szükséges mondatot. A formulák eleve úgy vannak szerkesztve, hogy a főhangsúlyok a helyükön vannak — prózában előadva a szüzsét, e hangsúlyok megoszlása nem változik. Ez képezi a metrikus vázat. S itt kénytelenek vagyunk kitérni az obi-ugor verselés rendszerére.

A vogul-osztiák verselés hangsúlyos, a hangsúlyok fő- és mellékhangsúlyokra oszlanak. A főhangsúlyok szigorú szabályoknak vannak alávetve, azaz a főhangsúly csak egy szigorúan meghatározott szótagra eshet. Az esetek többségében a főhangsúlyok megoszlása megfelel a szintaktikai (phrase) hangsúlyokénak, a mondat szerkezeti egységeinek határait jelzi. A mellékhangsúlyok elhelyezésének szabálvai területileg némileg eltérnek: északon, ahol archaikus, monoton dallamok használatosak, inkább megfelelnek a nyelvi szóhangsúlyoknak, míg a délebbi csoportoknál, ahol fejlettebbek s következőképp kevésbé variálhatóak a dallamok, a mellékhangsúlyok bármelyik szótagon előfordulhatnak. A nyelvi szóhangsúlyszabályok kb. azonosak a magyaréval: főhangsúly az első szótagon, utána a páratlan szótagok mellékhangsúlyosak, ha a páros szótag hosszú volta nem vonja magára a fő- vagy mellékhangsúlyt.

A dallam struktúrája tehát megadja a versmértéket pl. a leggyakoribb, a magyar felező nyolcshoz hasonló sémát (22+22), melyből minden más versmérték is levezethető, az énekes pedig hozzáilleszti a formulákat vagy saját szerkesztésű verssorait. Ehhez a művelethez nagyszámú töltőelem; jelentés nélküli szó, képző, hang áll rendelkezésére, melyeknek használá-

latát azonban szigorúan megszabja a hagyomány. A legkézenfekvőbb megoldás az, hogy ha a szavak rövidebbek, mint azt a hangsúlyséma kívánja, a szó vége és a következő hangsúly közé valami magánhangzós töltőhangot illeszt. Ha a versmérték sok szótagú, mint pl. a Kazim folyó mellékn szentnek tartott 33 | 33-as séma, a szöveg úgy felhígul a töltőelemektől, hogy leginkább a „tuvudsz ivigy beveszéválnivi” madárnyelvre emlékeztet. De ez mit sem zavarja a szerzőt, hiszen az éneknyelv amúgy is különös nyelv, a legújabb alkotások nyelvezete is olyan archaikus nyelvtant használ, mintha az Ómagyar Mária-síralmat ismercnék fel egy magyar nótában. Az éneknyelvhez nem szokott fiatalságnak annál több nehézséget okoz a megértés.

Az egyéni ének témáját és makrostruktúráját tehát részben a szerző, részben a hagyomány adja, míg a tulajdonképpeni stílus és verselés — bár nagyon variabilis — a helyi hagyomány függvénye. Sok idő ember úgy tartja, hogy az énekköltés nem egyéb, mint a sor hosszúságú formulákkal való egyéni játék. Ezek a jelzői formulák garantálják az alkotás képszerűségét, hiszen ha az ének sorai olyan kifejezőek, mint a közkeletű „bálvány-szem sötét vészes éj” vagy „égi hó fehérségű fővenypart”, akkor az egyéni mű művészi hatása biztosított.

Az európai középkor dolgozó rétegeinek jobbágyi közösségekbe való szervezését és nivellálását nem ismerő, az újabb korban kizárólag az egyéni halász-vadász szerencsétől függő obi-ugor társadalomban az egyéni ének a személyiség jelentőségének adekvát tükröződése. Atílele művészi személyi igazolvány, melyet minden egyes ember igyekezett hátrahagyni az utódok számára, pontosan megjelölve nevét, származását, lakhelyét a kezdő formulában. Ez volt az egyetlen biztosíték arra, hogy híre kéthárom nemzedékgig tovább él halála után. A XX. század elején az átlagos obi-ugor gyerek kb. tízéves korában költötte első önálló énekét 30—40 sor terjedelemben, bár fölnövekedésén kívül még nem nagyon volt beszámolnivalója. Később ezt beleépítette házasodásának, majd egész sors alakulásának énekébe — így alakultak ki a reprezentatív, valóban történeti értékű sorsénekek. Ettől függetlenül az elsajátított készség birtokában akárhány éneket költhetett lakóhelye szépségeiről, pillanatnyi hangulatairól, társadalmi viszonyairól. A reprezentatívnak szánt éneket hozsazan csiszolgatta, nem is igen adta 80 sornál alább.

Az egyéni énekkincs hagyományozódásában kiemelkedő szerepük volt a nőknek, akiknek — hacsak nem voltak sámánnök — a kultikus műfajok előadása tiltott volt, s így egyéni énekekkel kárpótoltak magukat. A szerzőséget szigorúan számon tartották, de az előadásnak nem voltak különösebb kötöttségei: bárki elénekelhette emlékezésül bárki énekét. Az előadás alkalma (s részben a mű keletkezése) szerint két ellentétes szituáció különböztethető meg: az ingerszegény helyzetek, pl. hosszú csónakvagy szánút, halókötés, varrás stb. — ilyenkor szívesen énekeltek és költöttek lírai-leíró műveket a környezetről, önmagukról; a fokozottan in-

gergazdag, érzelmi túlradást okozó helyzetek, pl. mulatozás, váratlan találkozás, veszélyből való megmenekülés stb. — ilyenkor énekeltek saját dicsőítő énekeiket, megemlékezésékképp másokét is, költöttek epikus éneket az előzőekben történekről. Jelenleg az éneklés fő alkalmaként a vendégeskedés, az utóbbi típusú szituáció, ahol a pillanatnyi hangulattól vezérelve bárki bármit énekelhet. Az ilyen éneklés csak szóló formában történik (az obi-ugor énekekre amúgy is jellemző a szólós előadás), egyszerre többen kezdhetnek különböző dalokba, a hallgatóság csak az énekek elejét kíséri figyelemmel. Valamivel nagyobb feltűnést kelt, ha az énekes aktualizálja a művet, vagy ha ajándéknak szánja a hallgatóság részére.

Az egyéni énekköltésnek többféle stílusa van, melyeket a szándék és alkalom, illetve a területi hagyományok határoznak meg. Az egyszeri alkalomra költött improvizáció természetesen nem versenghet stilisztikai szempontból a sokáig csiszolatott reprezentatív énekkel. Territoriális megoszlásban az északabbi (az osztjókoknál a Kazim folyótól kezdődő) vidéken a dallamok egyszerűbbek, így a szöveg sokkal variábilisabb — bár kevésbé kifinomult. A Kazim folyótól délre eső serkáli és nizjami osztjókoknál, éppen a későbbi gazdasági és kultikus központ területén, déli hatásra bonyolultabb, invariábilis dallamok használatosak. Ennek megfelelően a szöveg kötöttségei nagyobbak, a jelzős formulák kötelezősége miatt a stílus eléri a díszitetségi maximumát. Ebben a stílusban a szerző, ha komoly, emelkedett hangú énekkel akarja kiemelni személye jelentőségét, kénytelen a kultikus énekek funkcionális okokból emelkedett formuláihoz fordulni, lakóhelyének, társadalmi csoportjának a tekintélyes bálványszellemekhez való viszonyát hangsúlyozni, különben az általános túldíszitetségen elvész a méltósága. Ez a stílus később a Kazim folyó Ob-menti torkolatvidékére is kiterjedt, s dívik mind a mai napig az idősebb nemzedék körében, bár jelenleg a bálványszellemek sűrű emlegetése nem feltétlenül tükröz valódi vallásos hitet.

Az obi-ugor népek a cári gyarmatosító politika és a kapitalizálódó orosz kereskedelem miatt századunk elejére a fizikai kihalás szélére jutottak ugyanúgy, mint a hasonló indián törzsek Amerikában. Jelenlegi létüket a szovjet nemzetiségi politikának köszönhetik, mely biztosítja számukra a gazdasági segílyt, közellátást, ingyenes egészségügyi kezelést és oktatást. Nyugat-Szibéria a gazdag kőolaj-lelőhelyek felfedezése után, az 1960-as évektől soha nem látott tempójú fejlődésnek indult. Az ipari inakasság tömeges beköltözése következtében kultúr színvonala alig marad el a Szovjetunió más északi területeitől. Az obi-ugor őslakosság kolhozos ill. szovhozos tervgazdálkodásba szervezése és letelepítése az 1930-as években kezdődött meg, és teljes sikerrel járt. A jelenlegi fiatalság nemigen különbözik az északkelet-európai átlagtól. A régi életmódon alapuló hagyományos kultúrát és folklórt már csak a II. világháború előtti születésű nemzedék ismeri.

A továbbiakban közölt reprezentatív stílusú Kazim-torkolati osztják

egyéni ének 1980. évi expedícióm anyagából származik. Legkedvesebb osztják ismerősöm, a Tugijani faluban született, akkor negyvennégy éves Vera Grigorjevna Griskina költeménye. Olyan emberé, akinek korai halála nemcsak rokonsága és jómagam, hanem a tudomány súlyos vesztesége is.

Magnetofonfelvétel nyelve:
osztják,
kazimi nyelvjárás

Gyűjtés helye: Tugijani
(Berjozovszkij rajon)

Adatközlő: Vera Grigorjevna
Kosztyina,
szül.: Griskina, Tugijani, 44. é.
frátria: por
társadalmi csoport: „Tungúz
nemzettség”

(szó szerinti fordítás)

Gyűjtés ideje: 1980. aug.
Műfajmegjelölés: „női ének”

Íme, éneklek én:
hatalmas hátú két (bálvány)-bácsim¹
erős vállú két (bálvány)-bácsim
van, hej, énnekem.

5 A (bálvány)-bácsikáim szerezte
Kis-ló-végi nemzetsegű földet²
Kis-állat-végi nemzetsegű földet
ez az erős hátú két nagy fejedelem³
ez az erős vállú két nagy fejedelem

10 (bálvány)-bácsikám szerezte meg.
Menő ló formájú föld⁴
futó ló formájú föld
ez valóban!

Aztán mondom:

15 száz ló véráldozatú nagy házat⁵
sok állat életáldozatú nagy házat
szereztek még (bálvány)-bácsikáim.
Leány-zajos vidám jó házuk⁶
fiú-zajos vidám jó házuk,

20 áradmánytavi sirály hangos jó házuk⁷
obi sirály hangos jó házuk
van valóban!

Ennek utána,
Késes bácsi, jó (bálvány)-bácsikám⁸

25 is van nekem:
öt dolánylevél ételáldozatú isten⁹
kés véráldozatú isten
(bálvány)-bácsikám van.

Aztán mondom:

- 30 páncélos mellű hét fejedelem¹⁰
gombos mellű hat fejedelem,
— erdei bálvány hét bácsi
hegyháti szellem hét bácsi —
(bálvány)-bácsijaim vannak még.
- 35 Ennek utána
tavaszi madár énekelte földön
ősz madár énekelte földön
hosszú köpenyű köpenyes úrnő¹¹
hosszú ruhaujjú ruhaujjas nagy úrnő
- 40 (bálvány)-nagyanyám van.
Aztán mondom:
tetős lázam tetején
sarkos házam sarkában
van még nekem:
- 45 cobolyos erdőháti nagy úrnő¹²
vadas erdőháti nagy úrnő,
— erdei bálvány hajfonatú nagy úrnő
földháti szellem hajfonatú nagy úrnő —
(bálvány)-nagyanyám van.
- 50 Aztán, haj, mondom:
Vászja Kosztyint, én férjcskémet
Kosztyin Vázkát, én férjcskémet
hogy hova vitték, haj, nem is tudtam,¹³
hogy hova dugták, haj, nem is láttam.
- 55 Kórfejedlemtől küldött bűnös fiatal ember
ördögfejedlemtől küldött bűnös ember
hogy hová vitte őt¹⁴, nem is tudtam.
E miatt hát
sós könny jó végét
- 60 éjjel ontom én
nappal ontom én.
A Kórfejedlemtől küldött kis Partanovnak¹⁵
e miatt majd
valamely nap drága jó végén
- 65 valamely nap drága jó végén
a lányát találják meg¹⁶
a fiát találják meg;
(hiszen) fekete vadprémes sapkájú (bálvány)-bácsimnak¹⁷
vörös vadprémes sapkájú (bálvány)-bácsimnak
- 70 leányt beültetni való teli nagy csónakja¹⁸
is van ám bizony!

- Ez a (hitvány) kis Partanov
tovább induló egyetlen kis szikrát
se találjon,¹⁹
- 75 tovább menő egyetlen kis szikrát
se lásson!
Az én hatalmas hátú két fejedelmecskémnek²⁰
erős váliú két fejedelmecskémnek
jó véráldozatot fogott véráldozatos jó kézzel
- 80 szertartását, hej elvégzem²¹
szertartását, hej, ellátom.
Sok szenvedést viselő szenvedő nő
vagyok én bár,
sok gyötrelmet látó gyötrődő nő
- 85 vagyok én bár,
testem hogy is fázna²²
szívem hogy is éhezne.

JEGYZETEK

Saját bevallása szerint Vera Griskina az éneket a gyűjtés alkalmából költötte, bár nyilvánvaló, hogy az első, a segítő bálványszellemeket számba vevő rész korábról való, kidolgozottabb, mint a második, férjet sirató rész. Eléneklése után azt mondta, hogy úgy érezte, mintha a magnetofon „sürgette” volna, ezért röviden, poétikailag kevésbé megformáltan énekelt. Az ének tehát inég a végleges kialakulás előtti, variálódó fázisban volt ekkor. A 40—50 sornál hosszabb énekeket azonban máskor sem szokás szó szerint reprodukálni, mind alkotójuk, mind átvevőik a szűzsét, makrostruktúrárt és az érdekesebb kifejezéseket jegyzik meg, a többit könnyűszerrel újraköltik saját gyakorlatuk alapján. Griskina végig nagyon halkán, a második részben pedig sírva énekelt, ami szintén szokásos jelenség, a szomorú tárgyú női énekek előadásánál.

Ahhoz, hogy felmérhessük, az emelkedett stílusú egyéni ének mennyire áttételesen, jelkép-szerűen ábrázolja a valóságot, meg kell ismernünk költőjének életútját. Vera Griskina Tugijani faluban született. A II. világháború alatt a frontra vitt férfiak munkája az asszonyokra, gyerekekre és öregekre maradt, így 13—14 évesen ő is kivette részét a kolhoz hallászbri-gádjának tevékenységében. A 40—50 fokos hidegben folytatott halászat, a sok megerőltetés, és gyenge táplálkozás később súlyos reumatikus szívbjait okozott. Betegsége miatt nem tanulhatott tovább, pedig a falu legintelligensebb lánya volt. Könnyebb, kiségtő jellegű munkaköröket látott el a kolhozban. Férjhez ment a Vezsakari falvi vogul Vaszilih Kosztyvinhoz, megtanult vogulul (a vogul-osztyják egyes házasságok gyakoriak az érintkező és kevert lakosságú területeken, mivel a két nép kultúrája azonos, csak nyelvük különbözik), Férje szülőfalujának, mely mint a *por* frátria kultikus központja messze földön híres volt, ők voltak az utolsó lakói. Nem született gyerekeik. Verát negyvenéves korában nyugdíjazták egészségi állapotja miatt. Mikor egy alkalommal kórházban feküdt, férjét és annak fivérét megölte a kolhoz hálóinak lopásán rajtakapott három tolvaj. Ezután az elnéptelenedett Vezsakariból visszaköltözött szülőfalujába, ahol apai rokonsága mindenben segítségére volt. Bár varrással és egyéb könnyebb munkákkal igyekezett

hasznossá tenni magát, nehezen viselte, hogy lépten-nyomon rokonai segítségével szorult. 1982 tavaszán jelentkezett szívműtűre annak ellenére, hogy a falubeliek megjósolták, nem éli túl. Néhány órával az operáció után meghalt.

Vera Griskina életét tulajdonképpen betegsége határozta meg: ez tette lehetetlenné számára a tanulást, az orosz kultúra mélyebb elsajátítását (bár jól beszélt oroszul), a közéleti szereplést, a távoli nagyvárosok megismerését. Kultúrája, tudatvilága a század eleji osztjácság hagyományos mentalitásának kései tükröződése. Állandó életveszélyben töltött felnőttkori éveit a bálványszellemek különös kegyének tartotta (hiszen fiatalabban is meghalhatott volna), jóindulatukat a szertartások pontos betartásával, áldozatokkal igyekezett megőrizni. Okossága, szelíd, kifinomult jelleme miatt a környék legkedvesebb asszonya volt. 1982. évi expedícióm alkalmával nemcsak rokonai, hanem a szomszédos falvakban lakó ismerősei is számtalanszor kértek, hogy énekeiket játsszam le a magnetononon. A jelen ének hallatán még a férfiak is elsírták magukat.

Az ének az összetett lírai sorsénekek típusát képviseli, melyben a szerző ugyan nem mondja el részletesen élete történetét, de a fő tények felvillanás-szerű lírai ábrázolásával egész sorsát érzékelteti. Ez a szerkesztesi módszer jelenleg hatásosabb, mint a hagyományos, részletező elbeszélés, amit továbbább unalmasnak tartanak az osztjácsok is. Az információ sűrítése mellett a művészi értéket az egymás mellé állított tematikus egységek ellentmondása és ennek dinamikája is növeli. Az ének első sora közkeletű kezdő-formula, ezt nem: az egyszerű énekekben használatos nevet, származást, szülőföldet leíró szerzői ön-identifikálás követi, hanem a délebbi emelkedett stílus hatására a szerző sajátjának érzett bálványszellemeinek felsorolása. Az adott közösségben a szerző így nem csupán azonosítja magát, hanem tekintélyét és alkotása értékét is növeli. A továbbiakban következik a férj elvesztésének mint különleges fontosságú fordulópontnak a motívuma. A statikus szerkesztésű előzményekkel ellentétben ez a rész szaggatott tagadó mondatokból épül fel, míg az önmarcangoló emlékezés át nem csap a gyilkos elleni agresszióba. Mivel ez ideig nem publikáltak osztjács sirató-szöveget, nehéz megállapítani, hogy e műfaj hagyományai mennyire szűrődnek be. A szerző falujában hallott siratók saját tapasztalataim szerint az elhunyttal folytatott, a hozzátartozó kérdéseit illuzórikus párbeszéddek (miért távozot el, mikor láthatják viszon stb.), mint ilyenek, nem 3. személyű előadásúak. A frazeológiában azonban a siratók hatása kétségtelen. A gyilkost megátkozó résznek szintén megvan a maga műfaji párhuzama, az átok-ének. Vera Griskina tehát három műfaj transzformációt ötvözött össze önálló alkotássá — az egyéni énekköltés szabadsága jogot ad ilyesmire az alkotónak. Az egyetlen, ellentétes összetett mondatban megfogalmazott záró rész hitelesen tükrözi mind a mű struktúráját (49 sornyi fennmaradás, 22 sornyi pusztulás), mind a szerző hozzáállását. „Sem élő, sem holt nem vagyok” — mondta Vera —, „dőljön már el végre, hogy a férjem mellett a helyem, vagy az itteniek (rokonok) mellett. Nekem mindenképpen jó.” Tudat alatt magatartásában inkább férje társaságát választotta, mikor legközelebbi rokonai szájából a bálványszellem rendelte végzetéről, a tőle idegen orvosoktól pedig a kedvező kilátásokról értesülvén maga sürgette az operációt.

- (1) Az elhunyt ősök kultuszából eredő bálványszellemekkel az osztjácsok — a tisztelet és félelem ellenére — igen bensőséges kapcsolatban vannak Közülük azokat, melyek a vérségi vagy területiális kötődés folytán személyükhöz különösen közel állanak a közbeszédben élő embereknek kijáró terminusokkal jelölik. Így a férfi bálványszellemelet általában a magyar „(nagy)bácsi”-nak megfelelő, az apa bátyja és a nagypapa közti férfi vérrokonok osztályára, ill. általában a tiszteletben álló idősebb férfiakra vonatkozó megszólítással illetik. A női bálványszellemekre

gyakran a „nagyanya” terminust alkalmazzák, mely a nem rokon idős asszonyokra is vonatkoztatható néha. Az emelkedett stílusú delies énekek sajátága az, hogy sem magukat a bálványszellemeket, sem a hozzájuk tartozó területet (pl. falut) nem említik köznyelvi néven, hanem egy egyezményes leíró jelzői formulát alkalmaznak helyette. Aki ezt a normát megszegi, az nemcsak költőietlennek, hanem tiszteltelennek is számít.

- (2) „Kis-lo-végi nemzetségtű (vagy szerű?) föld” — A Nagy-Ob mentén, a Kazim folyó torkolatától délre fekvő, Kosztyin és részben Partanov családnevű vogulok által lakott Vezsakari falu éneknyelvi megjelölése. Az oroszok által is használt „Vezsakari” név zürjén eredetű, tükörfordítása a vogul-osztják „Szent város” elnevezésnek, mely a település kultikus jelentőségére utal. A falu az 1970-es években, a szerző elkötözése után végleg elnéptelenedett. Vera Griskina nem saját szülőfalujának, hanem férje lakóhelyének bálványszellemeivel határozza meg társadalmi hovatartozását.
- (3) Vezsakari bálványszellemelek éneknyelvi nevei. A bálványszellemelek közt külön kategóriát alkotnak azok, akik „földet szereztek”, azaz gazdasági és lakóterületet hódítottak meg utódaik számára. A mondat a falu eredetére utal.
- (4) Vezsakari falu poétikus elnevezésében a „ló” elem a néphit szerint onnan származik, hogy a lapos parton fekvő településsel szemköztis hegyes part vonulata ló nyak- és hátvonalára emlékeztet. Ezen az erdős magaslaton helyezkedik el a falu fő bálványszellemeinek, a Szent-városi öregnek szent helye, melynek közelében a régészek egy középkori erődítmény maradványaira bukkantak.
- (5) Vezsakariban a Szent-városi öreg kultuszát külön közösségi ház szolgáltatta. Ez az épület, bár rossz állapotban, mind a mai napig áll, az éneknyelvben a „száz ló véráldozatú nagy ház” formula jelöli. A Szent városi öreget az egész északi Ob-vidéken nagy hatalmú, jóindulatú védelmezőként tisztelték. Fő funkciója a Kórszellem ill. más ártó lények által elrabolt lelkek visszahozása volt, a betegek lelkét egér alakúvá változtatva (a medve lelkét tartják egér, ill. vakondok alakúnak), a föld alatt közeledve szerezte vissza az alvilág határáról. Gyógyításkor az ő segítségével folyamodtak a sámánok, hiszen a bálványszellemelek társadalmában a különböző világok közti közvetítő, lélekvezető funkciójával maga is sámánhoz volt hasonló. Nem csoda, hogy régebben messze vidékekről érkeztek a közösségi házhoz a hálából lovat, rénszarvast áldozni kívánó vogulok és osztjákok.
- (6) Ez, valamint a következő formula a medveünnepi ház hagyományos megjelölése. A Szent-városi öreget ember alakján és egér formájú lelkén kívül medve alakúnak képelték, erre vonatkozik másik neve, a Karmos öreg is. V. N. Csernyecov a por frátria medve alakú totem-öselvel azonosította. Hétéves periódusokban szokásban volt januártól áprililisig nagyszabású ünnepségsorozatot rendezni e bálványszellem tiszteletére, a repertoár — felnagyított méretekben — kb. megfelelt a medve-ünnepi szokásoknak. Az ünnep színhelyül ugyanaz a közösségi ház szolgált, ahová a hálááldozatot hozók érkeztek. A házat az utóbbi időben a leszármazás jogán a Szent-városi öreg a vogul Kosztyinok bálványszellemeinek számított) és idősebb lakos hiányában a szerző férje tartotta fenn, így felesége éveken át az ünnepek „gazdasszonya” volt (Ottlétemkor a más falvakba költözött Kosztyinok még nem tudták, hogy az 1983 januárjával kezdődő ünnepség-periódust sikerül-e —

- alighanem utoljára — megtartani. A környékbeli idős férfiak közül már nem nagyon akadt olyan, aki a szükséges énekeket elő tudta volna adni.)
- (7) A medvéünnepi közönség vidám zaját a sirály nevetésre emlékeztető hangjához hasonlítja a formula.
 - (8) A Késes öreg Vezsakari másik híres bálványszelleme. Hasonló nevű, testvéreinek tartott bálványt hat másik faluban is tisztelnek. Az ob-ugoroknál gyakori jelenség, hogy a bálványok képzele leszármazotti vagy testvéri viszonyokra hivatkozva meghétszereződik (ez a legszen-ebb szám), típusos esetekben az érintett települések lakói vérrokonnak tartják egymást, s nem házasodnak egymás közt. Je. I. Rombangyejeva szigvai vogul nyelvészről közlése szerint a Késes öreg ember korában kelések, gyulladások felvágásának volt a mestere, afféle sebész volt. Szitakötő az állat alakú megjelenülési formája.
 - (9) A Késes öreg nem követel állatáldozatot. Dohánylevelet (újabbán cigarettát) visznek neki, vagy famunkához is használt vékony kést — innen származik a neve — szúrnak áldozatul a szent helyen álló fába. Éneknyelvi elnevezése e képzetekre utal.
 - (10) A „Szent-városi hét öreg” elnevezésű, alacsonyabb rangú bálványcsoport. Külön szent helyük van Vezsakari mellett.
 - (11) A „Szent-városi úrnő” vagy „Ló-falusi asszony” nevű női bálványszellem, szent helye Vezsakaritól néhány km-re fekszik. Az idézőjelekben és könyörgésekben használatos formula szerint a bálványszellemek köntösük szélével ill. ujjával védik hiveiket a betegségdemónoktól.
 - (12) A szerző férjének vadászserencsét hozó házi bálványa.
 - (13) Ez arra utal, hogy a szerző épp kórházban volt, mikor a férjét megölték.
 - (14) A „vinni, dugni” szó eufeminisztikus kifejezés „megölni” helyett.
 - (15) Férje gyilkosa. A bíróság halálra ítélte.
 - (16) Az átokformula arra vonatkozik, hogy a Kórszellem találja meg és ragadja el a gyilkos utódait is.
 - (17) Közvetlen utalás a Kórfejedelemre, más nevén Vanzevát (falusi) öregre, aki az alvilág félelmetes, fertőző betegségeket előidéző ura. A kazim-torkolati csztrjákok szerint lakhelye a már elnéptelenedett Szumutnyoli (vagy Kis-Vanzevát) falu a Nagy-Ob mentén a Kazim torkolatától északra. Bálvány-ábrázolását régebben szokásban volt a szomszédos, jelenleg is létező Vanzevát falu melletti szent helyre átszállítani, így itt is őshonosnak képzeltek. Állat alakú megjelenülése a fekete bűvár-madár, mely nem kizárólag a pusztulás és alvilág megtestesítője, hanem az archaikus mitoszokban a föld teremője is. A „vigyen el a „Kórfejedelem” és ehhez hasonló áukok gyakoriak a köznyelvben, a szerző azonban azért utalhat ilyen természetesen a félelmetes szellemre, mert nővére Vanzevát faluban volt férjénél és maga is sokszor megfordult itt.
 - (18) Hiedelem szerint a Kórfejedelem szolgálzellemei az északi Ob-torkolat vidékéről (ide képzeltek a halottak országát) indulnak egy különleges csónakon úl felé, hogy uruk számára lelkeket fogjanak el. A ragályos betegségek különösen a gyerekeket tizedelték meg, ezért nevezi az éneknyelv „leányt/fiút beültetni való nagy csónaknak” a járművet.
 - (19) Ne csak a gyilkos, hanem egész nemzetsége pusztuljon el.
 - (20) Az ének elején említett bálványszellemek.
 - (21) A szerző a bálványszellemnek jóindulatának tulajdonította életben maradását, s mikor csak lehetett, áldozott nekik.

- (22) A formula arra utal, hogy a szerzőnek a tragikus események ellenére sem fordult rosszabbra a sorsa, hiszen rokonai minden tekintetben gondoskodtak róla.

Az éneket a formai elemek — a tematikus egységek határát jelző összekötő sorok (pl. „aztán mondom”, „ennek utána”), a formulák, az obi-ugor népköltészetre oly jellemző paralelizmusok szabályszerű alkalmazása az ősi énekhagyomány méltó folytatásává teszi.